

چاپ نوشت (۱۲)

کتابخانه مدرسه دارالفنون در دوره قاجار

مجید جلیسه

| ۳۹_۶۰ |

۳۹

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

شوریه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

چکیده: مؤلف در این مقاله ضمن اشاره‌ای مقدماتی به سابقه کتابخانه‌های دوره قاجار، به معرفی کتابخانه دارالفنون به عنوان اولین کتابخانه دانشگاهی و دولتی ایران در این دوران می‌پردازد. در این مقاله سعی شده است با بررسی مدارک و اسناد موجود چگونگی شکل‌گیری، اداره و ساختار اداری آن تشریح گردد.

کلیدواژه‌ها: کتابخانه، دارالفنون، کتابدار، قاجار، رضاقلی خان هدایت، علی‌قلی خان مخبرالدوله، جعفرقلی خان نیرالملک، اسدالله کتابدار، حیدرقلی عون الوزاره

Notes on Publishing Books (12): Dār al-Funūn Library in Qajar Era

Majid Jaliseh

Abstract: In this article, the author, while providing a preliminary overview of the history of Qajar-era libraries, introduces Dār al-Funūn Library as the first Iranian university and government library of that period. The article attempts to elucidate the formation, management, and administrative structure of this institution by examining available documents and records.

Keywords: Library, Dār al-Funūn, Librarian, Qajar, Rezā Qulī Khān Hidāyat, Ali Qulī Khān Mukhbīr al-Dowlah, Ja'far Qulī Khān Nayyir al-Mulk, Asadullāh the Librarian, Heydar- Qulī 'Own al-Vizārah

مقدمه

یکی از مهمترین ارکان توسعه علمی در دوره قاجار تأسیس و راه‌اندازی مدرسه دارالفنون بود. این مدرسه به‌عنوان نخستین دانشگاه ایران فصل جدیدی از توسعه دانش مشتمل بر علوم جدید و با نگرشی مدرن و اروپایی را در ایران آغاز نمود. در این میان برای افزایش آگاهی و شناخت هرچه بیشتر و بهتر شاگردان این مدرسه از دانش‌های گوناگون، نیاز به تأسیس کتابخانه‌ای که بتواند جدیدترین کتاب‌های چاپی، مجلات و روزنامه‌های داخلی و خارجی را در اختیار آنها قرار دهد کاملاً احساس می‌گردد.

پیش از این بجز کتابخانه سلطنتی که در حقیقت کتابخانه شخصی پادشاهان قاجار بود و کتابخانه آستان قدس رضوی که کتابخانه‌ای مذهبی و قدیمی آنهم در شهر مشهد بود و همچنین برخی کتابخانه‌های شخصی افراد صاحب نامی مانند بهمن میرزا، حاج محمد ذوالریاستین، میرزا فتحعلی بن میرزا علی اکبر قوام‌الملک شیرازی، محمدقلی خان قشقایی، میرزا عبدالوهاب معتمدالدوله نشاط اصفهانی، عبدالله منشی طبری، سیف‌الدوله محمد میرزا، علی قلی میرزا اعتضادالسلطنه مراغه‌ای و...^۱ هیچ کتابخانه دولتی که عهده‌دار خدمات‌رسانی در این موضوع باشد وجود نداشت.

تأسیس کتابخانه دارالفنون مقدمه‌ای می‌گردد تا چندی بعد کتابخانه مدرسه سپهسالار و کمی بعدتر کتابخانه مجلس شورای ملی و کتابخانه معارف نیز شکل بگیرد. همچنین در همین دوران و با تلاش‌های نصرالله تقوی و گروهی از همراهان او تلاش‌هایی برای راه‌اندازی یک کتابخانه ملی نیز صورت می‌گیرد که البته ناکام می‌ماند.

با توجه به اینکه در آن دوران خلأ یک کتابخانه عمومی بزرگ و از همه بالاتر کتابخانه ملی احساس می‌گردید، کتابخانه دارالفنون بعد از مدتی در نقش یک کتابخانه

۴۰

آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. تاریخچه کتابخانه‌های ایران و کتابخانه‌های عمومی، صص ۹۲-۹۳.

عمومی ظاهر خدمات آن تابدانجا توسعه پیدا می‌کند که نه فقط دانش‌آموزان و دانشجویان دیگر مدارس بلکه افراد عامی و کسبه نیز امکان دسترسی به منابع این کتابخانه را پیدا می‌کنند. (سند شماره ۵ و شماره ۶ و شماره ۸)

با وجود اهمیت و کاربردی بودن این کتابخانه چه برای دانشجویان این مدرسه و چه دیگر اقشار مع‌الأسف این کتابخانه با فراز و فرودهای فراوانی روبه‌رو می‌گردد، تا بدانجا که نمی‌تواند هویت مستقل خود را حفظ کند و ابتدا با کتابخانه عمومی معارف و بعدتر در کتابخانه ملی ادغام می‌گردد.

این کتابخانه از طرفی به عنوان اولین کتابخانه دانشگاهی کشور و از سمت دیگر به عنوان اولین کتابخانه دولتی و یا حتی کتابخانه عمومی دارای جایگاه و اهمیت بالایی در تاریخ فرهنگی و نقش پررنگی در توسعه دانش و علوم جدید ایران داشته است و جای افسوس است که امروزه هیچ رنگ و نشانی از آن هویت تاریخی و علمی برجای نمانده است.

تأسیس کتابخانه مدرسه دارالفنون

سنگ بنای مدرسه دارالفنون در سال ۱۲۶۶ق. به دستور امیرکبیر بنا نهاده شد،^۱ و رسماً در تاریخ ۲۵ ربیع‌الأول سال ۱۲۶۸ق. این مدرسه افتتاح می‌گردد. از قرار معلوم با فاصله کمی از افتتاح مدرسه است که کتابخانه مدرسه دارالفنون نیز کار خود را شروع می‌کنند. این موضوع را می‌توان از یادداشت تملک نسخه چاپ سنگی کتاب «البهجه المرضیه فی شرح الفیه» نگاشته عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی (۸۴۹-۹۱۱ق) که به خط ملک محمد بن محمد طاهر کتابت شده استنباط نمود:^۲

«سیوطی داخل کتابخانه مدرسه مبارکه دارالفنون شد ذیحجه ۱۲۶۸»

۱. مرآت البلدان، ۱۰۶۶/۲.

۲. این نسخه به شماره ۷۸۲۷۲۲ در کتابخانه ملی است.

کتابداران کتابخانه دارالفنون

شاکله اداری کتابخانه دارالفنون آنچنان که باید مشخص نیست، اما از روی اطلاعات و اسنادی که در دست است می‌توان اینگونه فهمید که این کتابخانه از ابتدا زیر نظر ریاست مدرسه دارالفنون اداره می‌گردیده و از ابتدای تأسیس ریاست مدرسه فردی را به عنوان کتابدار برای انجام وظیفه اداره کتابخانه انتخاب می‌نموده است. البته در اواخر دوره قاجار این کتابخانه دارای یک رئیس و یک منشی است که گاه‌گداری افرادی چون دفتردار مدرسه دارالفنون به کمک کتابدار می‌آمدند. (سند شماره ۵) اولین بار در سال ۱۲۶۹ ق قمری است که توسط میرزا نصرالله خان معروف به آقاخان نوری و ملقب به اعتمادالدوله و صدراعظم (۱۲۲۲-۱۲۸۱ ق) حکمی برای فرزند رضاقلی خان هدایت (۱۲۱۵-۱۲۸۸ ق) با عنوان منصب کتابداری کتابخانه دارالفنون صادر گشته و ازین پس این شغل در ذیل مناصب اداری مدرسه دارالفنون تثبیت می‌گردد. بنابر بررسی‌های صورت گرفته حداقل چهار نفر در دوره قاجار با عنوان کتابدار کتابخانه دارالفنون مشغول به کار بوده‌اند که در ادامه به معرفی آنها می‌پردازیم.

علی قلی خان مخبرالدوله

علی قلی خان فرزند ارشد رضاقلی خان هدایت (۱۲۱۵-۱۲۸۸ ق) در سال ۱۲۴۵ ق. در شیراز متولد و در سن یازده سالگی به همراه پدرش از شیراز به تهران می‌آید. او در سال ۱۲۶۴ ق در زمان سلطنت محمدشاه و صدرات حاج میرزا آقاسی حاکم فیروزکوه شد و در سال ۱۲۶۷ ق یعنی زمانی که امیرکبیر پدرش را مأمور به سفارت خوارزم نمود، همراه پدر خود رهسپار خیوه گردید، تا آنکه به سال ۱۲۶۸ ق به اتفاق پدر از آنجا به تهران بازگشت. در سال ۱۲۶۸ ق که پدرش رضاقلی خان به نظامت دارالفنون برگزیده شد، علی قلی خان هم در میان آن صد نفر شاگردانی بود که از اولاد شاهزادگان و خوانین انتخاب و میرزا محمدعلی خان شیرازی وزیر امور خارجه و رئیس دارالفنون آنان را به حضور شاه معرفی کرد. او چندی به تحصیل مشغول شد، اما چون دارای زن و بچه بود از تحصیل دست کشید.^۱ در سال ۱۲۶۹ ق طی

۱. شرح حال رجال ایران، ۴۵۵/۲.

حکمی از آقاخان با مواجب سالیانه صد تومان بر منصب کتابداری مدرسه دارالفنون گماشته شد.^۱

در سال ۱۲۷۱ق آقاخان نوری طی حکمی ضمن تعریف و تمجید از وظیفه شناسی او در منصب کتابداری، حکم آجودانی مدرسه دارالفنون را نیز به او اعطا می نماید (سند شماره ۱) علی قلی خان ضمن انجام مسئولیت آجودانی وظیفه کتابداری را نیز عهده دار است. طی حکمی که برای افزایش مواجب سالیانه و اعطای نشان طلا به او در سال ۱۲۷۲ق توسط آقاخان نوری صادر می گردد، مشخص است که او همچنان سمت کتابداری مدرسه دارالفنون را در کنار مسئولیت آجودانی عهده دار است (سند شماره ۲) و مطابق سندی دیگری که به سال ۱۲۷۴ق مشخص است که وی همچنان عهده دار این دو مسئولیت است. (سند شماره ۳) فعالیت او به عنوان آجودان و کتابدار مدرسه دارالفنون حداقل تا محرم سال ۱۲۷۵ق. نیز استمرار دارد. چنانچه در این سال مجدد مورد عنایت آقاخان قرار گرفته و بر مواجب سالیانه اش افزوده می شود. این موضوع در روزنامه وقایع اتفاقیه درج گردیده است. (سند شماره ۴) بعد از این سال او به دستگاه علی قلی میرزا اعتضادالسلطنه (۱۲۳۴-۱۲۹۸ق) وزیر علوم وارد گشته و به اشتغال در امور تلگراف می پردازد.^۲

۴۳

آینه پژوهش | ۲۵۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

جعفرقلی خان نیرالملک

جعفرقلی دومین پسر رضاقلی خان هدایت بود که در سال ۱۲۴۷ق. متولد شده است. تا بیست سالگی ادبیات فارسی و مقدمات زبان عربی را در خدمت پدر دانشمندش فراگرفت^۳ و در سال ۱۲۶۸ق که پدرش ناظم مدرسه دارالفنون گردید به این مدرسه وارد و از محصلین دوره اول دارالفنون در رشته مهندسی گردید. وی در تحصیل موفق بود و در سال ۱۲۷۴ق موفق به کسب نشان طلا و بیست تومان انعام می گردد.^۴ پس از

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ش ۲۹۶/۲۵۸۹۴؛ شرح حال رجال ایران، ۴۵۶/۲.

۲. همان، ۵۰/۵.

۳. وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، ۲۹.

۴. وقایع اتفاقیه، ش ۳۹۴، ۹ محرم ۱۲۷۵ق، ص ۵.

باتمام رساندن دروس خود در این مدرسه مهندس می‌گردد.^۱ در سال ۱۲۷۵ق. و بعد از انتقال برادر بزرگش علی قلی خان به دستگاه علی قلی میرزا اعتضادالسلطنه، عهده‌دار منصب کتابداری دارالفنون می‌گردد. او در سال ۱۲۷۶ق به سزاواری منصب آجودانی مدرسه را گرفت و بر اثر کوششی که در این کار کرد سال بعد نیز به سمت ناظمی مدرسه نائل می‌گردد^۲ و در سال ۱۲۷۸ق که پدرش بخدمت و منصب ریش سفیدی دربخانه مظفرالدین میرزا ولیعهد مأمور آذربایجان گردید، جعفرقلیخان بجای او رئیس مدرسه دارالفنون می‌شود و از این سال تا سال ۱۳۱۲ق مدت سی و سه سال ریاست مدرسه دارالفنون را عهده‌دار و معروف به خان رئیس می‌شود.^۳

تصویر ۲. جعفرقلی خان فرزند رضاقلی خان هدایت دومین کتابدار رسمی کتابخانه مدرسه دارالفنون (روزنامه شرف، شماره پنجاه و هشت، جمادی الاولی ۱۳۰۵)

تصویر ۱. علی قلی خان فرزند رضاقلی خان هدایت اولین کتابدار رسمی کتابخانه مدرسه دارالفنون (روزنامه شرف، شماره هفتم، رجب ۱۳۰۰ق)

۱. شرح حال رجال ایران، ۵۰/۵.
۲. وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، ۲۹.
۳. شرح حال رجال ایران؛ ۵۰/۵؛ القاب و مناصب عصر قاجاری و اسناد امین الضرب، ۳۹۶.

اسدالله کتابدار

تصویر ۳. صفحه آغاز منظومه عشق نامه تألیف اسدالله غالب طهرانی منتشره به سال ۱۲۸۳ ق. در تبریز (کتابخانه ملی)

متأسفانه اطلاعی از اینکه بعد از جعفرقلی خان چه کسی بر این مسند نشسته نداریم، اما مطابق اسناد و اطلاعاتی که در دست است مشخص می‌گردد که از سال ۱۲۹۰ ق. فردی با نام اسدالله خان حداقل تا سال ۱۳۱۱ ق. به عنوان کتابدار کتابخانه مدرسه دارالفنون مشغول به کار بوده است.^۱

اسدالله خان طهرانی متخلص به غالب فرزند رمضان خان بن محمود بن جمال آذربایجانی است. او در شب عید فطر سال ۱۲۵۵ ق. در تهران متولد و پس از تحصیلات مقدماتی فنون ادب را نزد رضاقلی خان هدایت

می‌آموزد. وی در سن ۲۳ سالگی و به همراه استادش رضاقلی خان هدایت برای ملازمت مظفرالدین میرزا ولیعهد به تبریز می‌رود. احتمالاً با درگذشت استادش در سال ۱۲۸۸ ق. است که او از تبریز به طهران آمده و در مدرسه دارالفنون به سمت کتابداری مشغول به فعالیت می‌گردد. از غالب طهرانی منظومه‌ای به نام «عشقنامه» که در مفاهیم عشق و عاشقی و ماجراهای مابین عاشق و معشوق در حدود ۱۱۰۰ بیت است برجای مانده است. این کتاب در سال ۱۲۸۳ ق به ضمیمه کتاب اجمل التواریخ رضاقلی هدایت و در چاپخانه آقارضا بن احمد واقع در تبریز در شمارگان ۸۰۰ نسخه و به قطع جیبی چاپ و انتشار یافته است. همچنین تألیف دیوان شعری هم به او نسبت داده شده است.^۲ رضاقلی هدایت

۱. چکیده و متن کامل سالنامه‌های ایران، ۴۵/۱، ۷۳/۱، ۱۱۱/۱، ۱۴۴/۱، ۱۷۷/۱، ۲۱۹/۱، ۲۵۹/۱، ۲۹۶/۱، ۳۴۱/۱، ۳۹۹/۱، ۴۵۱/۱، ۵۰۷/۱، ۵۵۹/۱، ۶۱۸/۱، ۶۷۷/۱، ۷۴۱/۱، ۸۰۸/۱، ۸۷۲/۲، ۹۰۲/۲، ۹۵۴/۲.
۲. مکارم الآثار، ۱۴۹۶/۵.

شعر او را شیرین و غزلش را به سیاق مولوی می‌داند و اشعاری از او در تذکره‌اش ذکر کرده است،^۱ سید احمد دیوان بیگی نیز اشعاری از او در کتاب خود آورده است.^۲ همچنین در جنگ شماره ۱۶۶۵۵ و جنگ العرفاء به شماره ۸۳۵۸ موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی اشعاری از او ذکر شده است. در منابع مختلف اشاره شده که اسدالله خان طهرانی تا پایان عمرش بر مسند کتابداری مدرسه دارالفنون باقی بوده است اما اطلاعی از سال درگذشت او در دسترس نیست.

حیدرقلی خان شاملو

مشخص نیست که اسدالله کتابدار چه سالی فوت و یا اینکه بعد از درگذشتش چه کسی بر مسند کتابداری کتابخانه دارالفنون می‌نشیند. اما در اواخر دوره قاجار و حداقل از سال ۱۳۳۴ق، اداره این کتابخانه بر عهده حیدرقلی خان شاملو هروی ملقب به عون‌الوزاره (۱۳۱۳-۱۳۱۳ش) بوده است. نفیسی در معرفی او اینچنین نقل می‌کند:

«حیدرقلی خان شاملو عون‌الوزاره، رئیس این کتابخانه مردی بسیار مؤدب و آرام و خوش‌روی و دانش دوست بود. من گاه‌گاهی به کتابخانه می‌رفتم و چند ساعتی را با او می‌گذراندم. مرد بسیار امینی بود و کتاب‌ها را خود از قفسه بیرون می‌آورد با دلسوزی خاصی گرد آنها را می‌گرفت و با دستمال جیب خود آنها را پاک می‌کرد و به ما می‌داد.»^۳

در سال ۱۲۹۷ق زمانی که ابراهیم حکیمی (حکیم‌الملک) وزیر معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، شاعر پیرآوازه ایرانی یعنی ایرج‌میرزا جلال‌الملک را به ریاست اداره عتیقات برمی‌گزیند، از قرار معلوم شاملو نیز در زمره کارمندان این اداره و به‌عنوان صندوق‌دار مشغول به خدمت می‌شود.^۴

۱. تذکره ریاض العارفین، ۴۵۴.

۲. حدیقه الشعراء، ۱۲۴۸/۲-۱۲۵۴.

۳. پژوهشگران معاصر ایران، ۴/۵.

۴. اشاره‌ای مختصر بر تحولات باستانشناسی در ایران، ۱۳۹.

شاملو تا سال ۱۳۰۷ش به عنوان کتابدار و مدیر کتابخانه عمومی معارف مشغول به خدمت بوده و بعد از او این مسئولیت بر عهده مجتبی مینوی گذاشته می شود،^۱ که او نیز مدت کوتاهی این مسئولیت را عهده دار است. در نهایت حیدرقلی شاملو در تاریخ ۲۶ اسفند سال ۱۳۱۳ شمسی از دنیا می رود.

مجموعه سازی کتابخانه مدرسه دارالفنون

در ابتدا رؤسا، مدیران و معلمین مدرسه سهم قابل توجهی در گردآوری و راه اندازی این کتابخانه داشتند، چنانچه رضاقلی خان هدایت معروف به لله باشی (۱۲۱۵-۱۲۸۸ق) که زمانی ناظمیت و ریاست مدرسه دارالفنون را عهده دار بود کتاب هایی را به این کتابخانه اهدا نموده است و مهر چارگوش او با سجع «لا اله الا الله ملک الحق المبین عبده رضاقلی» در ابتدای برخی از نسخه های اولیه این کتابخانه دیده می شود. همچنین علی قلی خان مخبرالدوله، اعتضادالسلطنه، مزین الدوله و ... از دیگر افرادی بودند که با اهدای کتاب هایی سعی در غنا بخشیدن به این کتابخانه داشتند. همچنین تشویق مردم به اهدای کتاب از طریق اعلان های مختلف از دیگر روش های جمع آوری کتاب برای کتابخانه مدرسه دارالفنون بود. (سند شماره ۵)

در این میان از آنجا که ترجمه آثاری از معلمین فرنگی این مدرسه در دستور کار وزارت علوم آن زمان بود، بعد از ترجمه و چاپ این کتاب ها نیز به مخزن کتابخانه مدرسه دارالفنون راه می یافت. تعداد آثاری اینچنین و حتی آثاری که در چاپخانه مدرسه دارالفنون چاپ و انتشار یافته است نیز قابل توجه است. با راه اندازی چاپخانه ای مخصوص برای مدرسه دارالفنون که مسئولیت چاپ و انتشار کتاب های درسی و بعضاً غیر درسی و مجله دانش که ارگان علمی مدرسه دارالفنون بود^۲ و دیگر محصولات چاپی مورد نیاز مدرسه را عهده دار است، این کتاب ها نیز به این مجموعه اضافه می گردد که تعداد آنها نیز قریب به یکصد جلد کتاب است.

۱. مجتبی مینوی: پژوهشگر ستیهنده، ۴

۲. تاریخ روزنامه نگاری ایرانیان و دیگر پارسی نویسان، ۱۹۲/۱.

خرید کتاب از طریق فروش کتاب‌های تکراری به کتابفروشان از دیگر روش‌هایی است که در دوره قاجار (سند شماره ۷ و سند شماره ۹) مرسوم بوده است و از قرار معلوم ازین طریق تعداد قابل توجهی کتاب به منابع این کتابخانه افزوده شده است. در ابتدای بسیاری از کتاب‌های موجود در مخزن این کتابخانه شاهد عباراتی و یادداشتی دال بر همین موضوع به شرح زیر هستیم:

«از وجوه فروش کتابهای [مکرر ابتاع] شده است. شهر شوال لوی ٹیل ۱۳۳۴. حیدرقلی»^۱

«از وجوه جمع‌آوری شده در کتابخانه بتوسط این بنده ابتیاع شد یک دوره هفت جلد. شوال لوی ٹیل ۱۳۳۴. حیدرقلی شاملو عون الوزاره»^۲

«از وجوه فروش کتب مکرر و عایدات کتابخانه ابتیاع شده است. ۲۳ سنبله، هفتم [ذی الحججه]، لوت ٹیل ۱۳۳۶، خادم کتابخانه حیدرقلی»^۳

«از وجوه فروش کتب مکرر و عایدی کتابخانه برای کتابخانه دارالفنون خریداری شده است. فی...؟ ٹیل ۱۳۳۶. خادم کتابخانه [حیدرقلی]»^۴

«از وجوه فروش کتب مکرر و عایدات کتابخانه متبایع شده است شهر رجب یونت ٹیل ۱۳۳۶»^۵

«در زمان وزارت حضرت اشرف عالی عالی بندگان آقای نصیرالدوله مد ظله و تصویب جناب آقای اعلم‌الدوله رئیس کل معارف توسط این بنده برای کتابخانه دارالفنون بمبلغ پنجقران از وجوه فروش کتب، خریداری گردید. بیستم شهر ربیع الاول ۱۳۳۷. [عون الوزاره]»^۶

۱. الکتاب، عمر بن عثمان سیبویه، مصر: مطبعه الکبری الامیریه، ۱۳۱۸ق. (کتابخانه ملی)

۲. العبر و دیوان المبتدأ والخبر، عبدالرحمن بن محمد ابن خلدون، بولاق: دارالطباعة العامره، بی تا. (کتابخانه ملی)

۳. الکامل فی اللغه والادب، محمد بن یزید میرد، مصر، المطبعه العامره الخیریه، ۱۳۰۹ق. (کتابخانه ملی)

۴. الاذکیاء، عبدالرحمن بن علی ابن جوزی، مصر، مطبعه العامره الشرقيه، ۱۳۰۴ق. (کتابخانه ملی)

۵. المصباح المنیر فی غریب شرح الکبیر، احمد بن محمد فیومی، مصر، مطبعه العامره البهیة، ۱۳۱۲ق. (کتابخانه ملی)

۶. تسع رسائل فی الحکمه والطبیعیات، حسین بن عبدالله ابن سینا، قسطنطنیه، مطبعه الجوائب، ۱۲۹۸ق. (کتابخانه ملی)

«در زمان وزارت حضرت اشرف عالی بندگان آقای نصیرالدوله مدظله بتصویب جناب آقای اعلم الدوله رئیس کل معارف دام اقباله بتوسط این بنده از وجوه فروش کتب مکرر و غیره یک دوره بیست جلدی بمبلغ... برای کتابخانه دارالفنون خریداری گردید. بتاريخ شهر ربیع الثانی... ثیل ۱۳۳۷. حیدرقلی [شاملو] عون الوزاره»^۱

«در زمان وزارت حضرت اشرف عالی بندگان آقای نصیرالدوله مدظله بتصویب جناب آقای اعلم الدوله، رئیس کل معارف دام افاضه بتوسط این بنده از وجوه فروش کتب مکرر و غیره. ده جلد بمبلغ هشت و... قران و هفتصد و پنجاه دینار برای کتابخانه دارالفنون خریداری گردید. بتاريخ شهر ربیع الثانی، قوی ثیل ۱۲۹۷»^۲

«در زمان وزارت حضرت اشرف عالی بندگان آقای نصیرالدوله مدظله بتصویب جناب اجل آقای اعلم الدوله، رئیس کل معارف... توسط این بنده از وجوه فروش کتب مکرر و غیره، دو جلد بمبلغ چهار تومان برای کتابخانه دارالفنون خریداری گردید. بتاريخ شهر ربیع الثانی... ثیل ۱۲۹۷.. حرره حیدرقلی عون الوزاره»^۳

از قرار معلوم اختصاص بودجه ای توسط دولت برای خرید کتاب و همچنین آبونمان مجلات خارجی برای کتابخانه بر عهده وزارت معارف بوده است (سند شماره ۹) از دیگر شیوه های جالب برای توسعه کتابخانه و منابع آن اجرای تئاتر به نفع کتابخانه بوده است. به این شکل که با فروش بلیط به عموم مردم عایدات این اجرا صرف خرید کتاب و دیگر تجهیزات مورد نیاز برای کتابخانه می گردیده است (سند شماره ۱۰)

توسعه تخصصی کتابخانه

هرچند از اساس کتابخانه مدرسه دارالفنون را می بایست کتابخانه ای تخصصی دانست که با هدف کمک به ارتقای سطح علمی دانشجویان این مدرسه که هرکدام

۱. لسان العرب، محمد بن مکرم ابن منظور، بولاق: مطبعة الامیریه، ۱۳۰۰ق. (کتابخانه ملی)

۲. شرح دیوان الحماسه، یحیی بن علی خطیب تبریزی، مصر، مطبعة بولاق، بی تا. (کتابخانه ملی)

۳. قطر المحيط، بطرس البستانی، بیروت: بی تا، ۱۲۸۶ق. (کتابخانه ملی)

در یکی از علوم جدیده اعم از پزشکی و فنی و مهندسی مشغول به تحصیل بودند، اما مطابق اسناد و اطلاعاتی که در دست داریم اینگونه به نظر می‌رسد که در دو مقطع تاریخی گام‌های جدی برای توسعه منابع کتابخانه این مدرسه در حوزه‌های تخصصی خاص شده است.

یکی کتب فرانسه، که مطابق اعلانی که در سال ۱۳۲۵ق. در جراید آن روزگار منتشر شده است، اعلام گردیده که کتابخانه مشتمل بر کتب فرانسه در مدرسه تشکیل شده است که شامل کتب ادبیات فرانسه، رمان، شعر، تاریخ، جغرافیا، حقوق، فلسفه و ... است. (سند شماره ۵) دیگری کتابخانه تخصصی طب است که در سال ۱۳۳۷ق اقدام به راه‌اندازی آن گردیده و با اجرای تئاتر و فروش بلیت قصد راه‌اندازی و توسعه آن را داشته‌اند. (سند شماره ۱۰)

عضویت و امانت کتاب در کتابخانه مدرسه دارالفنون

کتابخانه دارای نظام‌نامه‌ای مکتوب برای اداره، خرید، امانت و ... بود (سند شماره ۶) که متأسفانه تا به امروز اثری از آن یافت نشده است. اما با این وجود با بررسی اسناد و اعلان‌هایی که در جراید آن روزگار منتشر شده تا حدی می‌توان به شاکله اداری آن پی برد.

این کتابخانه در وهله اول در اختیار شاگردان مدرسه دارالفنون بود، اما بعد از مدتی اولیاء مدرسه تصمیم می‌گیرند که امکان استفاده از این کتابخانه برای دیگر افراد جامعه نیز فراهم گردد. (سند شماره ۵) کتابخانه همه روزه به استثناء جمعه‌ها از سه ساعت و نیم به ظهر تا ظهر و از دو ساعت بعد از ظهر تا یک ساعت و نیم به غروب باز بود. (سند شماره ۶)

اعضای کتابخانه برای استفاده از کتابخانه ملزم به پرداخت مبلغ اولیه یک تومان و ماهی دو قران به عنوان حق عضویت بودند. آنها بدین ترتیب می‌توانستند از امکانات و کتاب‌های این کتابخانه استفاده کرده و کتاب‌های مورد نیاز خود را به مدت دو هفته امانت داشته باشند. (سند شماره ۵)

موقعیت کتابخانه مدرسه دارالفنون

بنای دارالفنون حیاط بزرگی بود که از چهارسو ساختمان داشت و از چهار طرف ایوان‌هایی بود که درهای اتاق‌های درس و غیره در آنها باز می‌شد. دالان تنگ تاریکی از خیابان به آن راه می‌داد و دو در دیگری که یکی در شمال و یکی در جنوب داشت همیشه بسته بود.

در کنار این دالان تنگ و تاریک، در زیر بالاخانه‌هایی که رو به خیابان بود و اداره وزارت معارف آن روز را در آنجا داده بودند، در ضلع غربی خیابان و ضلع شرقی ساختمان مدرسه، اتاقی اندکی پایین‌تر از کف خیابان بود که طاق آجری ضربی و چهارستونی داشت که روی آنها طاق زده بودند. دو پنجره کوچک که پشت آنها میله آهنی بود، اندک پرتوی از خیابان به درون این اتاق که بیشتر صورت زیرزمین را داشت می‌تابانید. این اتاق کتابخانه مدرسه مبارکه دارالفنون بود.^۱

اسناد

در این بخش متن بازخوانی شده اسناد و برخی از بریده‌های جرایدی که اطلاعاتی درباره کتابخانه مدرسه دارالفنون در آنها آمده ذکر گردیده است:

سند شماره (۱)

حکم انتصاب علی‌قلی خان کتابدار مدرسه دارالفنون به سمت آجودانی مدرسه توسط آقاخان نوری

[ربیع الأول ۱۲۷۱ق]

بتاریخ شهر ربیع الأول

[سجج مهر] زشاه گشت قاسم‌خان امیرنظام ۱۲۷۰

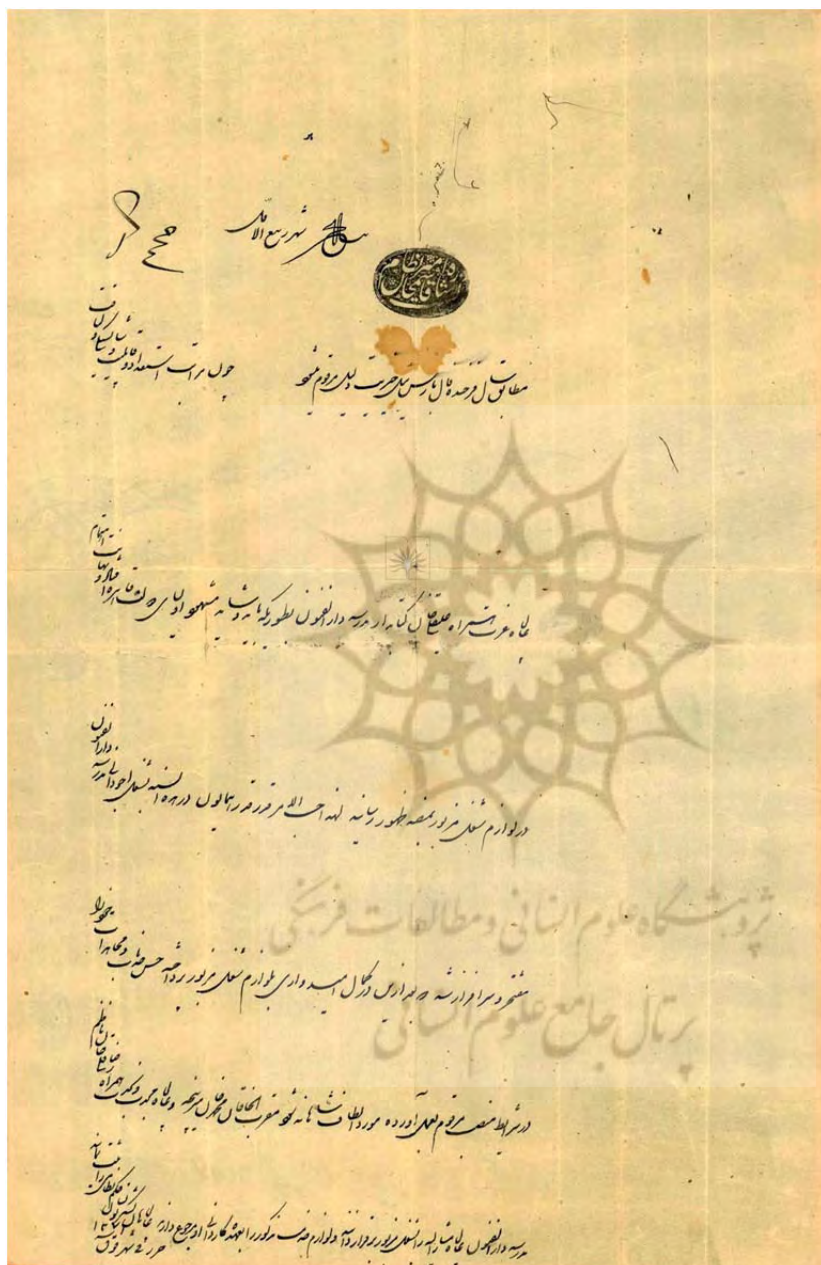
مطابق سال فرخنده فال بارس‌نیل خیریت دلیل مرقوم میشود

چون مراتب استعداد و قابلیت و شایستگی و لیاقت عالیجاه عزت همراه علیقلی‌خان کتابدار مدرسه دارالفنون بطوریکه باید و شاید مشهود اولیای دولت قاهره افتاد و نهایت اهتمام در لوازم شغل مزبور منصف ظهور رسانید لهذا حسب الامر قدر قدر همایون در هذ السنه بشغل آجودانی مدرسه دارالفنون مفتخر و سرفراز شد که بعد ازین در کمال امیدواری بلوازم شغل مزبور پرداخته حسن خدمات و مجاهدات خود را در شرایط منصب مرقوم بعمل آورده مورد الطاف شاهانه شود مقرب الخافان محمدخان میرپنجه و عالیجاه مجدد و نجدهت همراه رضاقلی‌خان ناظم مدرسه دارالفنون عالیجاه مشارالیه را بشغل مزبور برقرار دانند و لوازم خدمت مذکور را بعهده گردانی او مرجوع دارند عالیجاهان لشکرنویسان حکم نظامی را ثبت نمایند.

حرره فی شهر فوق سنه ۱۲۷۱^۲

۱. پژوهشگران معاصر ایران، ۴/۵.

۲. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ش ۲۹۶/۲۵۸۹۵.

تصویر ۴. سند شماره ۱ (حکم انتصاب علی قلی خان کتابدار مدرسه دارالفنون به سمت آجودانی مدرسه توسط آقاخان نوری)

سند شماره (۲)

حکم اعطای نشان طلا و افزایش مواجب علی قلی خان آجودان و کتابدار مدرسه دارالفنون توسط آقاخان نوری

[جمادی الاول ۱۲۷۲ق]

بتاریخ شهر جمادی الاول
[سج مهر] زشاه گشت قاسم خان امیرنظام ۱۲۷۰
مطابق سال همایونفال توشقان نیل سعاد دلیل مرقوم میشود
که چون منظور نظر و مکتون ضمیر مرحمت گسر اقدس همایون شاهنشاهی روحنا فداه آن است که هر یک از
خدمتگزاران و صاحبمنصبان مدرسه دارالفنون که مراحل صداقت و ارادت و محاسن اهتمام و خدمت خود را در نظر
اولیای دولت ابد مدت قاهره مشهود و معلوم سازد علی قدر مراتبهم از تفقادات و عنایات شاهانه بهره‌ور و برومند آیند از
جمله عالیجاه عزت و سعادت همراه علیقلی خان آجودان و کتابدار مدرسه مزبوره است که در انجام خدمات محوله و
مهمات مرجوعه نهایت اهتمام و مجاهدت بعمل آورده حسن خدمتگزاری و فرط صداقت و ارادت شعاری خود را
بنحویکه باید و شاید معلوم و ظاهر ساخته مستوجب شمول عاطفت خدیوانه و مستحق ظهور مکرمت شاهانه آمده
علی هذا در هذه السنه برحسب امر قدر قدر همایون مبلغ پنجاه تومان بر یکصدتومان مواجب سابقش افزوده شد و
باعطای یک قطعه نشان طلا که علامت حسن مجاهدت و فرط صداقت و نیکو خدمتی اوست مفتخر و سرافراز گردید
که بعد ازین در نهایت شوق و دلگرمی و امیدواری بهرسم خدمتگزاری قیام و اقدام نماید. عالیجاهان ... کبری ...
لشکرنویسان دیوان اعلی شرح حکم نظامی را در دفاتر خود ثبت و ضبط نمایند حرره فی شهر فوق سنه ۱۲۷۲^۱

سند شماره (۳)

حکم افزایش مواجب علی قلی خان آجودان و کتابدار مدرسه دارالفنون توسط آقاخان نوری

[ذی حجه ۱۲۷۴ق]

بتاریخ شهر ذیحجه الحرام مطابق سال یونت نیل خیریت دلیل مرقوم میشود
که چون عالیجاه علیقلی خان آجودان و کتابدار مدرسه در خدمات محوله بخود نهایت مراقبت را دارد علیهذا
برحسب امر قدر قدر اعلیحضرت قویشوکت اقدس همایون شهریاری روحناه فداه مبلغ پنجاه تومان بر یکصد و
پنجاه تومان مواجب سابق او افزوده شد که همه ساله اصل و اضافه را دریافت نماید و از خدمات محوله آنی
تغافل و تکاهی ننماید عالیجاهان مقربوالخاقان لشکرنویسان عظام شرح الحکم محکم نظامی را ثبت و ضبط
دفاتر خود نموده تحلیف نمایند تحریرا فی شهر فوق سنه ۱۲۷۴^۲

سند شماره (۴)

حکم افزایش مواجب علی قلی خان آجودان و کتابدار مدرسه دارالفنون توسط آقاخان نوری

[محرم ۱۲۷۵ق]

علیقلی خان ولد عالیجاه رضاقلیخان آجودان و کتابدار مدرسه چون در خدمات محوله بخود بهیچوجه غفلت
ندارد پنجاه تومان بر یکصد تومان مواجبش افزوده شد^۳

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ش ۲۹۶/۲۵۸۹۶.
۲. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ش ۲۹۶/۲۵۸۹۷.
۳. روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۳۹۵، محرم ۱۲۷۵ق، ص ۸.

سند شماره (۵)

اعلان تشکیل کتابخانه کتب فرانسه در مدرسه دارالفنون و نظام نامه آن

[۲۲ ذی حجه ۱۳۲۵ق]

اعلان کتابخانه مشتمل بر کتب فرانسه در مدرسه مبارکه دارالفنون تازه ایجاد شده است. این کتابخانه تمام بعدازظهرها به جهت اشخاصی که مایل به امانت نمودن کتابی هستند مفتوح است. در این کتابخانه کتب ادبیات فرانسه و خارجه و رمان و اشعار و کتب تاریخی و جغرافیائی و حقوق و فلسوفی و علوم یافت می‌شود. ایجاد این کتابخانه به واسطه شرکتی از شاگردان دارالفنون شده است و مقصد عمده آن ایجاد تسهیل تحصیلات اروپائی است. این کتابخانه فقط مخصوص شاگردانی که جزو شرکت فوق هستند تأسیس نگشته است بلکه اشخاص خارجی نیز پس از ادای حق دخول که یک تومان است و دادن ماهی دو قران می‌توانند خود را جزء این شرکت نمایند. کتاب نباید بیش از دو هفته نزد امانت گیرنده بماند. هدیه کتاب به این کتابخانه در نهایت تشکر قبول خواهد شد. طالبان دخول در این شرکت، به رئیس و منشی آن که تمام بعدازظهرها در مدرسه دارالفنون هستند رجوع نمایند.^۱

سند شماره (۶)

گزارشی از شروع به کار مجدد و ساعات کاری کتابخانه دارالفنون

[۶ ذی قعدة ۱۳۳۱ق]

اطلاع کتابخانه دارالفنون را که اداره معارف به اندازه مقدور مرتب نموده، همه روزه به استثناء جمعه‌ها، از سه ساعت و نیم به ظهر تا ظهر و از دو ساعت بعداز ظهر تا یک ساعت و نیم به غروب مفتوح است. عموم مردم می‌توانند از کتب و جرایدی که موجود است استفاده نمایند. نظامنامه داخلی کتابخانه در کتابخانه موجود است.^۲

سند شماره (۷)

صورت کتب خریداری شده برای کتابخانه مدرسه دارالفنون

[شوال ۱۳۳۴]

صورت کتبی است که بهرور باتفاق آقای میرزا عبدالعظیم خان از وجوه جائزه و فروش دوره کتاب‌های آقای مزین الدوله ابتباع شده شهر شوال لوی ثیل ۱۳۳۴
غیاث اللغات جلد [۱] مجمع الامثال میدانی عربی جلد [۱] آثار العجم جلد [۱] گنج دانش [۱] دیوان مسعود سعد سلمان [۱] دیوان کمال اسمعیل [۱] رباعیات خیام [۱] دیوان منوچهری [۱] دیوان ظهیر فاریابی [۱] سفرنامه ناصر خسرو علوی [۱] مستطرف دو جلد [۱] کشکول شیخ بهائی عربی [۱] نور الابصار [۱] صحافی و اجرت جلد کتب فوق [۱] معجم البلدان یاقوت حموی یک دوره عربی ۱۰ جلد [۱] تاریخ ابن خلکان دو جلد [۱] لغت نیکلا فارسی فرانسه دو جلد [۱] ... لغت فارسی فرانسه یک جلد [۱] مقامات حریری یک جلد [۱] وسائل شیعه ۳ جلد

۱. روزنامه مجلس، ش ۳۴، س ۲، ۲۲ ذی حجه ۱۳۲۵، ص ۴.

۲. روزنامه برق، ش ۳، ۱۸ ذی قعدة ۱۳۳۱ق، ص ۲.

[،] الكتاب سيويه ۲ جلد [،] ديوان سنایی جلد [،] مطول [،] تاريخ ابن اثير يك دوره ۱۴ جلد [،] ديوان متنبی [،] تاريخ يمني [،] ديوان ابوالعلاء [،] حديقه الحقيقه سنائی [،] گنجينه معتمدی [،] تاريخ ابن خلدون يك دوره ۷ جلدی [،] كشف الظنون دو جلد [،] اقرب الموارد و لغت عربي يك دوره ۳ جلد [،] جلد كردن پنجاه جلد كتاب آقای مزین الدوله برای جایزه ...

[حاشیه]

صورت فوق که معادل یکصد و سه تومان قیمت کتبی است که به تصور اداره معارف ... وجوه ... و عایدات فروش کتب مکرر دارالفنون که ... بانی حیدرقلیخان بوده است در تاریخ ۴ شوال لوی ئیل برای کتابخانه دارالفنون ابتیاع شده است و ... وزارت ... ضبط نمایند بتاريخ فوق ۱۳۳۴ [امضاء]

[حاشیه]

کتب فوق باطلاع این بنده و جناب آقای حیدرقلی خان ابتیاع شد. [امضاء] عبدالعظیم^۱

سند شماره (۸)

گزارش حیدرقلی شاملو کتابدار کتابخانه مدرسه دارالفنون

[صفر ۱۳۳۷ق]

[نشان شیر و شاه]

وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

اداره .....

دائرة .....

نمره .....

بتاریخ ۲۹ برج عقرب توت ئیل ۱۳۳۷

ضمیمه .....

راپرت کتابخانه

در این هفته جمعی از دوافروشها و عطاریهای سرگذر بکتابخانه آمده کتاب شیمی مطالعه مینمودند خیلی طالب و خریدار کتاب شیمی بودند تصور میکردند در کتابخانه درس شیمی داده میشود ساعات درس را سؤال میکردند.

کتابهای فرانسه که دوهفته گذشته بکتابخانه آوردند در قفسه ها بطوریکه ممکن بود مرتب جای داده شد سابقا میرزا عباسخان گاهی در کارهای کتابخانه کمک میکردند حالیه متعذرند که گیر بواسطه درس دارالفنون وقتی برای این قبیل کارها ندارم لازم است که از طرف وزارت جلیله همیرزا حسین خان دفتردار مدرسه مبارکه دارالفنون امر صادر شود که در آتیه هروقت برای ثبت کتب فرانسه و غیره کاری پیش می آید ایشان متقبل باشند فعلا کتابها در دفتر ثبت نشده است.

کتابهای کتابخانه مقداری از قبل بی جلد بود مقداری هم همور که کتابخانه آوردند بی جلد بود و این قسمت بکلی نزدیک است ضایع شود بعضی هم بواسطه برداشتن و گذاشتن جلد اوراق و باید صحافی بشود باید یک نفر صحاف مقرر فرمایند بیاید در خود کتابخانه کلیه کتابهای لازم الاصطلاح را مرمت و صحافی کند چندی قبل هم این را ... در زمان وزارت حضرت آقای ممتازالملک عرض شد تعقیب نفرمودند. فدوی حیدرقلی

[حاشیه]

آقای رئیس معارف رسیدگی نمایند در صورتیکه برای میرزا حسینخان ممکن است کومک شود

سند شماره (۹)

گزارش حیدرقلی شاملو کتابدار کتابخانه مدرسه دارالفنون

[ربیع الاول ۱۳۳۷ق]

[آرم مطبوعه دولتی]

وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

اداره .....

دائرة کتابخانه دولتی دارالفنون

نمره .....

تاریخ ۲۵ برج قوس یوت ثیل ۱۳۳۷

ضمیمه .....

راپرت کتابخانه

چون در راپرت سابق آمده بود آبونه روزنامه‌های فرانسه معلوم شده بعرض برساند موافق نمراتی که در

کتابخانه موجود است بشرح ذیل است

ماتن در سنه ۱۹۱۳ یکساله ۳۵ فرانک بود

ماتن در سنه ۱۹۱۴ یکساله ۷۲ فرانک

ایلوستراسیون ۱۹۱۷ یکساله ۶۰ فرانک

ژورنال آیازیتک یکساله ۳۰ فرانک در خارج تحقیق شده

مجله الهلال یکساله یک لیره

سابقا بعضی از جراید فوق بتوسط اداره کل معارف برای یکساله آبونه میشد پنجاه و هشت مجلد از کتب

مکرر کتابخانه دارالفنون باقائمحمدباقر کتابفروش بملغ سی و هفت تومان و هشت قران بدفعات و باشخاص

مختلف فروخته شد که جزو کتابهای جائزه محسوب دارد دوازه تومان از وجهش باقی است هنوز نپرداخته‌اند

فدوی حیدرقلی

[حاشیه]

این کتابهای مکرر را باجازه کی فروخته‌اند جایزه که مبلغ معینی دولت میدهد.

سند شماره (۱۰)

[اجرای تاتر به نفع یک کتابخانه طبی]

[ربیع الأول ۱۳۳۷ق]

تآتر عالی

در شب جمعه سلخ ربیع‌الأول در گراند هتل به توسط بهترین آکتورهای ایران صادر خواهد شد. منافع آن برای یک

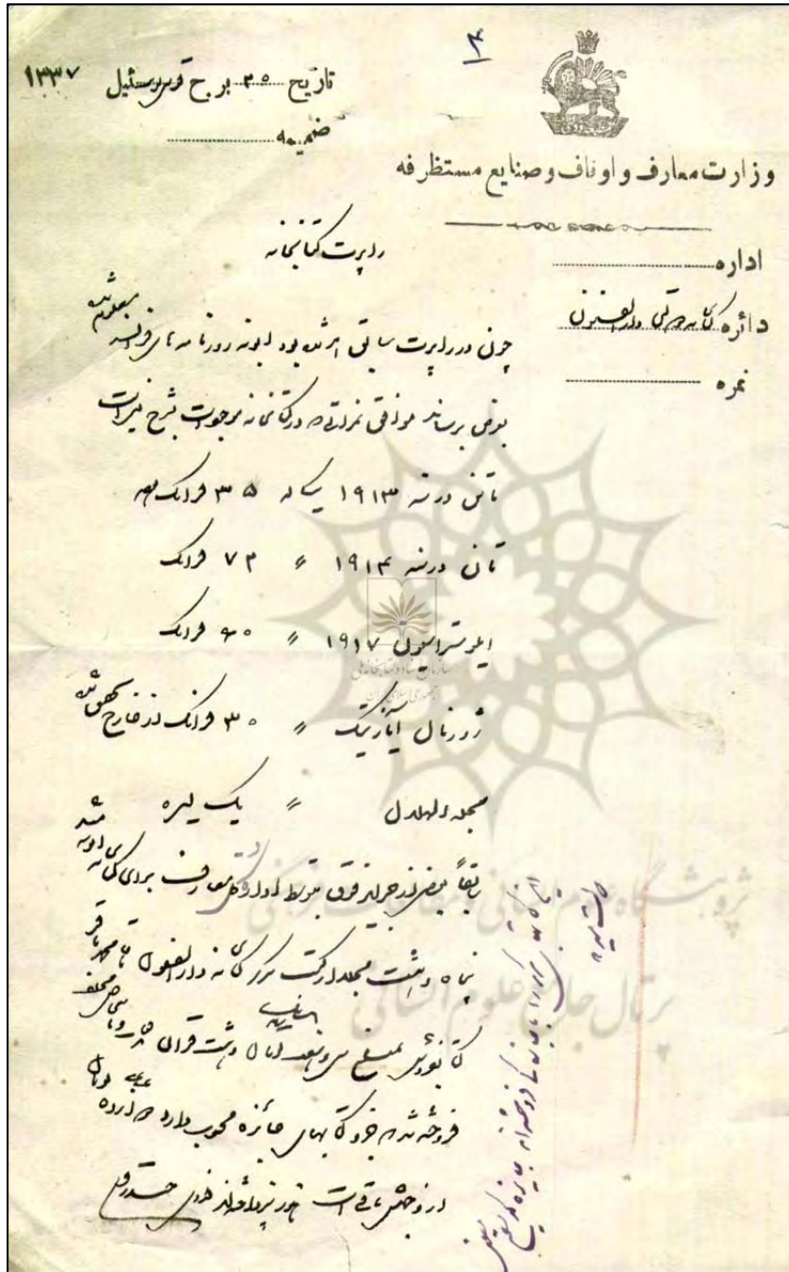
کتابخانه طبی است که در مدرسه دارالفنون مخصوص محصلین طب تشکیل و ضمنا بعضی لوازمات و نواقص اثاثیه

مدرسه تکمیل خواهد گشت. صرف‌نظر از خدمتی که هموطنان محترم در تشریف‌فرمائی به تاتر، به معارف و ترقیات

مملکت خواهد کرد، از پیس‌های علمی و اخلاقی که به نمایش خواهد آمد، محفوظ خواهند شد.

قیمت بلیط به استثنای لژهای پائین، از دوازه تومان الی پنج قران است.^۱

۱. روزنامه ایران، ش ۳۵۰، ۱۹ ربیع‌الأول ۱۳۳۷ق، ص ۴.

۵۸

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

تصویر ۶. سند شماره ۹ (گزارش حیدرقلی شاملو کتابدار کتابخانه مدرسه دارالفنون)

منابع

- اخوانیات عباس اقبال، محمدرضا نصیری، نامه انجمن، شماره ۲۱، بهار ۱۳۸۵، صص ۱۶۵-۱۸۶.
- اشاره‌ای مختصر بر تحول باستانشناسی در ایران، صادق ملک شه‌میرزادی، اثر، شماره ۱۲ و ۱۳ و ۱۴، اسفند ۱۳۶۵، صص ۱۳۳-۱۶.
- القاب و مناصب عصر قاجاری و اسناد امین‌الضرب یادگاری از اصغر مهدوی، مهدی قمی‌نژاد، تهران، ثریا، ۱۳۸۸.
- پژوهشگران معاصر ایران، هوشنگ اتحاد، تهران، فرهنگ معاصر، جلد ۴، ۱۳۸۰.
- تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان، ناصرالدین پروین، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۲ جلد، ۱۳۷۷.
- تاریخچه کتابخانه‌های ایران و کتابخانه‌های عمومی، رکن‌الدین همایونفرخ، چاپخانه اتحاد، ۱۳۴۴.
- تذکره ریاض‌العارفین، رضاقلی‌خان هدایت، به کوشش مهرعلی‌گرکانی، تهران، کتابفروشی محمودی، ۱۳۴۴.
- چکیده و متن کامل سالنامه‌های ایران ۱۲۹۰-۱۳۱۲، فرید قاسمی، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۲ جلد، ۱۳۸۹.
- حدیقه الشعرا. سید احمد دیوان بیگی شیرازی؛ تصحیح: عبدالحسین نوائی. تهران: انتشارات زرین، ۲ جلد، ۱۳۶۴.
- زندگی‌نامه و خدمات علمی و فرهنگی دکتر عباس اقبال آشتیانی، تهران، انجمن مفاخر فرهنگی، ۱۹۸ ص، رقعی، ۱۳۸۵.
- شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، مهدی بامداد، تهران، انتشارات زوار، ۶ جلد، ۱۳۷۸.
- کتابخانه عمومی معارف و گزارش یکساله ۱۳۱۵ آن، مهدی بیانی، تعلیم و تربیت، سال هفتم، شماره ۱، فروردین ۱۳۱۶، صص ۳۶-۴۰.
- کتابخانه عمومی معارف، تعلیم و تربیت، سال سوم، شماره ۲، اردیبهشت ۱۳۰۶، صص ۱۰۱-۱۰۲.
- مجتبی مینوی: پژوهشگر ستیهنده، کتاب امروز، پاییز ۱۳۵۲، صص ۲-۲۰.

مرآت البلدان. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه؛ تصحیح: عبدالحسین نوایی؛ میرهاشم محدث. تهران: دانشگاه تهران، جلد ۲، ۱۳۶۷.

مکارم الآثار، محمدعلی معلم حبیب آبادی، اصفهان، انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر استان اصفهان، جلد ۵، ۲۵۳۵.

وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، اقبال یغمائی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵.

